

DE BIBLIOTHEEK ETS HAIM *

Het rood van de herinnering
Andreas Burnier

NRC Handelsblad 23 maart 1990

In een koud bijgebouw van de Portugees-joodse synagoge aan het Amsterdamse Jonas Daniël Meyerplein bevindt zich de eeuwenoude bibliotheek Ets Haim. Tot 1940 was dit een van de belangrijkste joodse boekerijen van de wereld, maar tijdens de Duitse bezetting verdwenen de kostbaarste boeken en manuscripten. De 20.000 overgebleven titels worden nu bedreigd door stof en vocht. „Het verval van de glorieuze bibliotheek is aangrijpend.“

‘De bibliothekarissen zijn verantwoordelijk voor de boekerij in haren geheelen omvang, zooals dezelve zich bevindt in de onderscheidene kasten, waarvan een sleutel aan hen is toevertrouwd, met volmagt tot afgifte daarvan aan den hun ten diensten staanden bode, dewelke onder hunne goedkeuring door Regenten aangesteld is, en voor wiens handelingen te dien opzichte zij dus overeenkomstig hunne Instructie bij Regenten verantwoordelijk zijn.’ (Uit het Reglement van Orde voor het Nederlandsch Portugeesch Israëlietisch Seminarium Ets Haim te Amsterdam, vastgesteld op 11 Januarij 1869.)

Rond zijn vierentwintigste jaar, in 1877, was Vincent van Gogh nog vastbesloten theologie te gaan studeren en dominee te worden. Hij had echter in Brabant slechts twee jaar een HBS-opleiding genoten. Vervolgens was hij in de praktijk van de kunsthandel in het buitenland in het Engels en Frans thuisgeraakt. Dit alles was natuurlijk niet voldoende voor toelating tot de universiteit. Dus prepareerde de jonge Van Gogh zich te Amsterdam, op kamers bij een van zijn ooms, op het staatsexamen in de oude talen, Nederlands, geschiedenis, aardrijkskunde en wiskunde. In de oude talen, met name het Grieks, kreeg hij privélessen van de slechts twee jaar oudere dr. M.B. Mendes da Costa, voor algebra en meetkunde van diens neef, ene Teixeira de Mattos.

De typische rol van de 'Portugese' joden in Nederland: intellectuelen, cultuurdragers, maar vaak ook zo arm dat het geven van bijlessen een zeer wenselijke aanvulling op hun inkomen was, is hiermee geïllustreerd. Aan het eind van de vijftiende eeuw, in 1492, verdreven de katholieke koningen Ferdinand en Isabella de tot dan harmonisch geïntegreerde joden uit Spanje. Velen vluchtten naar andere mediterrane landen of naar het noorden, maar vaak ook naar het toen nog tolerante Portugal. Iets later echter werden de joden in Portugal door de Inquisitie, met behulp van folteringen en brandstapels, massaal gedwongen zich tot christen te laten dopen. Sommigen bleven als bekeerlingen (al dan niet heimelijk trouw aan hun eigen geloof en tradities) op het Iberisch schiereiland

wonen. Voor de joden die werden verjaagd of die tijdig voor de Inquisitie op de vlucht sloegen, brak een eeuw aan van abrupte verpaupering, onzekerheid, ellende. Onder de vroege, nog niet fundamentalistische moslimbezetting van Spanje hadden de Iberische joden in vrede en wederzijds respect met hun islamitische en christelijke buuren geleefd. Door hun vertalingen, hun eigen geschriften en hun onderwijs hadden zij, samen met de Arabieren, uiterst belangrijke bijdragen geleverd aan de transmissie van de oosterse, de hellenistische en de Griekse cultuur naar het Europese continent. Ook als artsen, internationale handelaars, bankiers, hofadviseurs, grondbezitters, hadden joden aan de materiële welvaart van Spanje en Portugal in de middeleeuwen bijzonder veel bijgedragen.

Nog in de dertiende eeuw bloeide onder de Castiliaanse cultuurvorst Alfonso X el Sabio (de Geleerde) in Toledo de School voor vertalers. Hier werd intensief en in vriendschap samengewerkt door leden van de drie grote godsdienstige stromingen. Veel van wat wij nu (weer) weten over de klassieke oudheid is met name te danken aan deze opmerkelijk liberale proto-universiteit. Maar door de benepen kwaadaardigheid van latere heersers en het geweld van de Inquisitie werd de culturele idylle wreed verstoord. Amsterdam Op hun moeizame vlucht, onder meer naar het noorden, verloren de Iberische joden niet alleen have en goed, maar ook veel van hun kennis. De rauwe strijd om een nieuwe opbouw van het dagelijkse bestaan tijdens hun omzwervingen door Frankrijk en ten slotte de Lage Landen, maakte dat een eeuw later de kennis van het Hebreeuws en de eigen cultuur bij de meesfen geheel was verdwenen. De Iberische joden die uiteindelijk, omstreeks 1600, in Amsterdam een gastvrije en tolerante nieuwe omgeving vonden, zagen zich zelfs genoodzaakt het godsdienstig onderwijs aanvankelijk in de Spaanse en Portugese landstalen aan te bieden en gebedenboeken en dergelijke daarin te vertalen, bij gebrek aan kennis van de eigen taal onder de uitgewekenen. Vanwege de vrijheidsoorlog waarin Nederland met Spanje was verwickeld, noemden zij zich overigens unaniem voortaan 'Portugese' joden, hoewel hun herkomst zeker zo vaak eigenlijk Spaans was. Ook de Hebreeuwse term Sefardim raakte hier ingeburgerd, om de van het Iberisch schiereiland afkomstige joden te onderscheiden van de in middenen West-Europa al langer aanwezige Ashkenazim (westerse joden). In Amsterdam, onder het protestante bewind, vonden de Sefardim een uiterst gastvrij en respectvol onthaal. In 1616 richtten de Portugese joden van de verschillende Amsterdamse gemeenten een genootschap 'Talmud Tora' (bestudering van de Wet) op. Dit was een theologisch seminarium waar kinderen met een manlijk lichaam hun totale schoolopleiding, eventueel tot en met de graad van rabbijn, konden volgen. In 1637 werd in Amsterdam het genootschap 'Ets Haim' (Boom des Levens) gesticht, dat aanvankelijk vooral was bedoeld voor het verstrekken van studiebeurzen aan de behoeftige leerlingen van 'Talmud Tora', die zonder deze steun hun studie voortijdig zouden hebben moeten afbreken. In tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen, bevonden zich onder de Portugese joden namelijk, net als onder de Ashkenazim, ook tallozen die door alle discriminatie, uitbuiting en vervolgingen — op instigatie van christelijke vorsten en bisschoppen — buitengewoon arm waren geworden.

Geleidelijk werd 'Ets Haim' (spreek uit: Chaim) de naam van zowel het Portugees-Israëlitische studiefonds als van het seminarium zelf met de bijbehorende boekerij. Die boekerij ontstond in eerste instantie doordat de onderwijzers ieder hun eigen plankje met boeken hadden, waar de leerlingen soms gebruik van mochten maken. Pas twee jaar later, in 1639, verenigden de drie verschillende Portugese gemeenten te Amsterdam zich tot de ene Portugees-joodse gemeente die wij nu nog in Nederland over hebben. De bibliotheek is dus ouder dan de gemeente zelf. De gemeente kreeg, zeer karakteristiek, als naam: 'Kahal Kadosj Talmud Tora' (Heilige gemeente ter bestudering van de Tora). In de tweede helft van de negentiende eeuw verwierf de boekerij 'Ets Haim' — dankzij de in de humane Nederlandse omgeving weer toegenomen welvaart en culturele belangstelling — vele kostbare en zeldzame manuscripten, benevens als legaat de fraaie boekerij van David Montezinos. Zij werd daarmee honderd jaar lang een van de belangrijkste joodse bibliotheken ter wereld. Aan het begin van de bezetting van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog, nog voordat de Duitsers hun terreur volop hadden ontplooid, besloot de toenmalige bibliothecaris, J.S. da Silva Rosa, een aantal van de kostbaarste manuscripten van 'Ets Haim' in een particuliere safe in veiligheid te brengen. Omstreeks een jaar later stalen de Duitsers inderdaad de bibliotheek leeg en transporteerden de boeken in kisten naar hun Alfred Rosenberg Institut zur Erforschung der Judenfrage in Frankfurt am Main. Een wrede paradox wil dat de particulier voor de Duitsers in veiligheid gebrachte manuscripten door hen zijn ontdekt, meegeroofd en nimmer teruggevonden. De boeken die in het infame Alfred Rosenberg Institut terecht kwamen zijn, tezamen met religieuze voorwerpen, daarentegen grotendeels kort na de oorlog door L. Morpurgo teruggebracht, in opdracht van de 'Commissie voor Recuperatie' van de Stichting Nederlands Kunstbezit.

Misschien duikt er in de komende tijd nog iets van het vooroorlogse bezit op in de weer toegankelijk geworden Oostduitse bibliotheken, maar de hoop daarop is gering. Ook juridisch zou het niet eenvoudig zijn bibliotheek kostbaarheden die bijna een halve eeuw geleden door de Duitsers werden gestolen alsnog van hen terug te krijgen. In tal van boeken die men heden ten dage in de bibliotheek 'Ets Haim' kan raadplegen (er wordt niet uitgeleend) staat behalve het eigen bibliotheekstempel dus ook het rode stempel van de roofbibliotheek Alfred Rosenberg: een permanente herinnering. Een nog dramatischer herinnering aan de Duitse bezetting van Nederland is uiteraard dat de vooroorlogse Portugees-Israëlitische gemeente van zo'n zeventuizend zielen nu, vijftig jaar na de bevrijding, nog slechts circa vijfhonderd zielen bedraagt. Er is wel weer enige aanwas van jongeren, maar van een Seminarium kan geen sprake zijn. Men heeft op dit moment niet eens een eigen rabbijn.

De nog steeds schitterende bibliotheek, bestaande uit meer dan 20.000 boeken, is ondergebracht in een bijgebouw van de grote synagoge op het Jonas Daniël Meyerplein. Zij moet met minieme middelen zien rond te komen en is slechts twee dagen per week

(na telefonische afspraak) voor bezoekers toegankelijk. De catalogus is zeventig jaar oud en dus incompleet. Een systematische catalogus ontbreekt. Het materiële onderhoud van het gebouw en de boeken is achterstallig. De jeugdige bibliothecaris, mevrouw drs. J. Baruch-Sznaj, moet in twee werkdagen per week de internationale, nationale en plaatselijke contacten met andere archieven en bibliotheken onderhouden, hoogwaardigheidsbekleders ontvangen (zoals recent de consul en de ambassadeur van Spanje en leden van het Koninklijk Huis), deelnemers aan symposia en toeristengroepen rondleiden, vragen beantwoorden van onderzoekers op theologisch, historisch of hispanologisch gebied en daarnaast ook nog de catalogus op peil zien te brengen. De kostbare manuscripten van de boekerij zijn inmiddels in permanente bruikleen afgestaan aan The Jewish National and University Library in Jeruzalem en alleen nog op microfiche in Amsterdam te raadplegen. De archieven bevinden zich, ten behoeve van eventueel genealogisch onderzoek, in het Amsterdamse Gemeentearchief. Ook met de Bibliotheca Rosenthaliana in de Universiteitsbibliotheek, het Joods Historisch Museum, het Anne Frankhuis, en diverse instituten in Israël zijn er nauwe banden.

Het verval en de inkrimping in de afgelopen halve eeuw van wat slechts honderd jaar geleden nog een glorieuze bibliotheek van een wereldberoemd Amsterdams studiecentrum was, is aangrijpend. De sfeer in de boekerij is nostalgisch, maar kostbare en zeldzame, boeken zijn aangetast door vocht, banden zijn beschadigd, het gebouw is stoffig en koud. Misschien begint nu, als er nieuwe middelen worden gevonden, eindelijk weer de weg omhoog.